

החפירות במכמיש

(סקירה ראשונה)

מאת

נ. אביגד

אתר החפירות נמצא על גבעה קטנה בשטח החולות על חופה של הרצליה, כ-400 מ' צפונית-מזרחית לתל־מְכָמיש, שמקומו על חוף הים ממש, 600 מ' דרומית-מזרחית למלון "אכדיה" וכ-150 מ' דרומית לוואדי ע'רְבִי (נ"צ 1314/1744). במפת מחלקת המדידות של ממשלת המנדט 1:20,000 מכונה חלק זה של שטח החולות הנרחב בשם Mekmish. התל מסומן, אך שמו לא צוין, והוא מכונה בפי הערבים "תל מכמיש". במפות של ה־Survey of Western Palestine אין תל זה מסומן כלל. שמו הקדום של המקום אינו ידוע.

האתר מכוסה חולות, ועד כה לא היה ידוע שמצויים בו שרידים עתיקים. תשומת־לבם של החוקרים הופנתה למקום שומם זה בעקבות גילויין של צלמיות חרס ואבן על־ידי אספני עתיקות. תכלית חפירתנו היתה לעמוד על מהותו של האתר ועל טיבן של הצלמיות שנתגלו בו. מטרה זו הושגה, בדרך כלל, אבל מחמת הזמן המוגבל שעמד לרשותנו נשארו כמה בעיות, שנתעוררו במהלך העבודה, תלויות ועומדות, ורק חפירה נוספת עשויה לסייע לפתרונן. אף עיבודם המדעי של הממצאים לא הושלם עד כה, ועל־כן תנתנה בסקירה זו מסקנות ארעיות בלבד.

החפירות שנמשכו שלושה שבועות באוקטובר 1958, נערכו מטעם "מוזיאון הארץ" בתל־אביב, בשיתוף עם המחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים ובהנהלתו של כותב הטורים האלה. הוא נעזר בעבודתו על־ידי מר אריה קינדלר מ"מוזיאון הארץ", שיזם את החפירה, מר מגן ברושי מהאוניברסיטה העברית, והתלמידים לארכיאולוגיה יעל שיפמן ודן ברג. מר י. קולודני עסק במדידות; מר י. שוויג הכין את הצילומים; ומשרד העבודה הקציב חלק מימי העבודה הדרושים. חובה נעימה היא לנו להביע את תודתנו לד"ר ק. א. מוסברג מתל־אביב, שתודות לתרומתו הנדיבה נתאפשר ביצוע החפירות.

השטח הנחפר מקיף 220 מ"מ, בקירוב. השרידים העיקריים של הבנייה

נתגלו בפינה הצפונית-מערבית של הגבעה. תכניתו של הבניין לא נתבררה בשלמותה, אך נראה הדבר, שהוא היה בעל שני מרחבים, חדר גדול מצד דרום וחדר קטן נספח בצפון. ארכו הכללי של הבניין מגיע ל-15 מ' ורחבו המשוער — 6.50 מ', בקירוב, וניכרים בו שני שלבי בנייה. מן השלב הראשון שרדו הקיר המזרחי של החדר הגדול, שארכו הוא 9.50 מ', וכן פינת היסוד הדרומית-מזרחית. בקיר זה, שנותרו ממנו נדבך אחד עד שניים מעל למפלס הרצפה, נמצא פתח הכניסה. מזוזות הפתח בנויות אומנות רבועות של אבני גזית, ואילו שאר אבני הקיר אינן מסותתות. האבנים מטיחות מבחוץ. כל הסימנים מעידים על כך, שהיתה כאן גם בנייה בלבנים. ממזרח לקיר המטיח משתרעת חצר מרווחת, שגבולותיה אינם נהירים לנו. ליד הפתח, כ-1.00 מ' מתחת לפני הקרקע, מרוצפת היא בלוחות של אבן-חול.

בשלב השני של הבנייה הורחב הבניין לצד צפון, הקיר המטיח הוארך במלכסן ב-2.50 מ' בערך וכן נתווסף לו החדר הצפוני, הבנוי במפלס נמוך יותר. בחצר שבמזרח הורמה הרצפה ב-17 ס"מ והותקנו בה שני מיכלים עגולים: האחד, בצורת אגן שקוע ברצפה, הוא מטיח ונמצא סמוך לקיר צפונית לפתח. קטרו 1.10 מ' ועמקו 38 ס"מ; ואילו השני, הבנוי מעל לרצפה ומטיח מבפנים ומבחוץ, נמצא בדרום. קטרו החיצוני 1.50 מ', והוא נשתמר בגובה של 53 ס"מ. תעלה פתוחה ומטיחת, שנשתמרה לאורך 5.20 מ', מוליכה ממזרח בכיוון לבניין, וכנראה היתה קשורה עם האגן שברצפת החצר. לא נמצאו תחילתה וסופה של התעלה.

לפי הממצא הקיראמי, יש לייחס את הבניין, על שני שלביו, לתקופה הפרסית, בין הצורות האפייניות של כלי-החרס, שנתגלו כאן, יש לציין את הנרות הפתוחים-משוטחים, הקערות העמוקות ומחורצות הדפנות, בעלות שפה מעובה ובסיס-טבעת רחב, וקנקנים בעלי כתף שטוחה⁽¹⁾. לקביעת-זמן זו מסייעות גם כמה מן הצלמיות או שברי הצלמיות, שנמצאו פזורים בכל שטח הבניין, ובעיקר בחדר הצפוני הקטן ומחוצה לו בראש המורד. בחדר קטן זה נמצאו גם מערכת חרוזים עשויים אגאט ואבנים טובות אחרות, חפצי פאיאנס וברונזה, מזבחות-אבן קטנים, שברי בהט ועוד. בחדר ובמורד-הגבעה הסמוך מצד צפון נמצאו גם כל הצלמיות והמזבחות, שנתגלו לפני

R. W. Hamilton, Excavations at Tell Abu Hawam, *QDAP*: 1

IV, 1934, Figs. 3—5

החפירות. מסתבר, אפוא, שהחדר הקטן שימש מקום-שמירה לחפצי-ערך, ומשנחרב הבניין — הושלכו רוב החפצים החוצה.

קשה לקבוע את זמנו של חורבן זה, אך ברי הדבר, שהשלב השלישי והאחרון של הבניין הוא מהתקופה ההלניסטית. המקום הוכשר לשימוש מחדש לא כבניין ממש, אלא כבמה פתוחה. חמרי-המפולת, שהכילו צרורות אבן, שרידי לבנים ושברי טיח פוזרו ושוטחו על פני חורבות הבניין, פרט לחדר הנספח בצפון, שנתכסה חול. אין אפשרות לציין את תחומי המדויקים של משטח זה, מחוץ לצדו המזרחי, שבו מסתיים הוא עם הקו החיצוני של הקיר המטויה. שכבת הכיסוי, שאף חזיתה טיחה, מגיעה כאן לעובי של כ-50 ס"מ. החצר נתמלאה חול, וסמוך לאגן העגול שברצפת החצר, שהיה סמוי מן העין, הוקם מזבח מלבני, ששטחו 1.00×0.40 מ'. ממבנה זה נשתמר הנדבך התחתון, המטויה מארבעת צדדיו. זמנו של המשטח נקבע על-ידי הקיראמיקה ההלניסטית שנמצאה עליו, שמיוצגות בה בעיקר קעריות מהמאות ה' והב' לפסה"נ²) וכן על-ידי מספר מטבעות תלמיים, שמר א. קינדלר עוסק עתה בהגדרתם. בכמה מקומות חפרנו בורות-בדיקה מתחת למפלס הבניין וגילינו שכבה דקה של אדמה חומה ושכבת-חול, שהכילו חרסים יש-ראליים. כן נתקלנו כאן בקיר של לבנים. החרסים הם מסוג הקיראמיקה המחופה אדום וממורקת ביד או באבניים, שהיא שכיחה במאות ה' והט' לפסה"נ. מחמת היקפו המצומצם של השטח החפור לא היתה לנו, כמובן, האפשרות לעמוד על טיבו של מבנה ישראלי זה.

הממצא העיקרי, שבזכותו נודעת לאתר הנדון חשיבות מיוחדת, הוא המספר הרב של הצלמיות ושברי הצלמיות, שנתגלו לפני החפירה ובשעת החפירה. הצלמיות, העשויות רובן חרס ומקצתן אבן-גיר, נמנות עם סוג צלמיות-המנחה, שהיו שכיחות בתקופות הפרסית וההלניסטית בארצות הים התיכון המזרחי, וצורותיהן וסגנונן היו טבועים בחותם זמנם ומקומם. הממצא שלנו נתברך בעושר של צורות וסגנונות. צלמיות-החרס הן חלולות ברובן ומתוארים בהן גברים יושבים, המחזיקים בקצות זקניהם הארוכים והחבושים כובעים מחודדים (לפעמים בצורת כובע אוסיריס), או כובעים גליליים; נשים בהריון; נשים המחזיקות ילדים בזרועותיהן; כן נמצאו צלמיות, שבהן

J. W. & G. M. Crowfoot — K. M. Kenyon, *The Objects*: השווה: (2
from Samaria, London, 1957, Figs. 49; 55; 57,1

מחזיקות נשים בשדיהן. לכמה מהראשים העשויים חרס מלא קלסתר־
פנים שמי מובהק, וראש אחד חבוש מצנפת פרסית טיפוסית. בין צלמיות האבן
ראוי לציון מיוחד שבר פסל מצרי של איסיס, המחזיקה על ברכיה את הילד
הורוס, ומאחוריו חרותה כתובת היירוגליפית שלא פוענחה עד כה. ראש־אבן
עטור נזר־עלים ובעל פנים מחייכים וכן כמה שברים של פסלי־אבן מקיפרוס,
שיש להם צורת "לוח", הותקנו בסגנון הקיפרי־הקלאסי של המאה ה־
לפסה"נ³). (לוח י"א, 2—3).

מכלול הסגנונות של הצלמיות שלנו מעיד אפוא על מוצא שונה ועל
השפעות שונות: פניקית, פרסית, מצרית, יוונית והלניסטית. רובן של הצל־
מיות אינו רגיל בארץ ישראל. מן הטיפוסים המיוחדים נמצאו כאן מעטים
בלבד, בעיקר על החוף הפניקי. צלמית שלמה מסוג "האשה בהריון" נמצאה
באכזיב, ללא קונטקסט, בקבר מקבוצת־קברים מהתקופה הפרסית⁴). כמה
צלמיות ממין זה, שנתגלו בסביבת נהריה, נמצאות בידים פרטיות.

לגבי קביעת זמן של הצלמיות שלנו נודעת חשיבות רבה לשלושה שברים
מסוג "האשה בהריון", שנמצאו בקונטקסט סטראטיגרפי בחפירות תל אבו־
הואם, שכבה II (התקופה הפרסית)⁵). בפנים הארץ נמצא מספר צלמיות
מהסוג הנזכר ומסוג "האיש המזוקן" בבית שאן, ללא קונטקסט בטוח⁶).
הקבוצה הגדולה ביותר, הכוללת כמה מן הטיפוסים העיקריים של צלמיות־
החרס ממכמיש, נמצאה במקדש ליד צידון שבפניקיה, ומייחסים אותה למאה
הד' לפסה"נ⁷). לפי שעה לא עלה בידי למצוא אף מקבילה אחת בארץ־
ישראל לצלמיות־האבן מקיפרוס. מתוך הממצאים במכמיש ראוי לציון
מספר מזבחות־קטורת קטנים (7.5×8 ס"מ), העשויים אבן־גיר. על אחד
מהם חרותים עיטורים גיאומטריים ודמויות של בעלי־חיים, בדומה לאלה של
המזבח בגור. כדוגמתם נמצאו גם בלכיש, תל־גי'מה ותל אל־פארעה, והם

E. Gjerstad *et al.*, *The Swedish Cyprus Expedition*, Stockholm : 3
1937, vol. III, Pls. XXX, 1-2; CXXXIII, 1—5

4 ידיעה בעל־פה מאת מר מ. פראוסניץ.

Hamilton, *ibid.*, Figs. 10, 25, 26 5

G. M. FitzGerald, *Beth Shan Excavations*, 1921—23. The Arab 6
and Byzantine Levels, Philadelphia, 1931, Pl. XXIV, 2—3

Maurice H. Chéhab, *Les Terres Cuites de Kharayeb*, *Bulletin du* 7
Musée de Beyrouth XI, 1953—1954, Pls. II, VII, VIII

מיוחסים לתקופה הפרסית. על מזבח אחר מצוירים בצבע אדום צלבי מאלטה ודגמי־שבכה. שני מזבחות שנתגלו לפני החפירות — שאחד מהם נתמך מן הצד על־ידי אריה מפוסל, בעוד שהשני מוחזק בידי קוף — הם יחידים במינם. מתוך הממצא העשיר של צלמיות־המנחה ומזבחות־הקטורת, ובהתחשב עם אפיו של הבניין על מתקניו, ניתן להסיק, שאותו בניין שימש לצרכי פולחן. על־סמך צביון של הצלמיות אפשר לשער, שהוא היה מוקדש לפולחן הפוריות, ואילו הצלמיות הובאו מנחה לאלת הפריה. מי קיים את הפולחן במקדש זה? בקרבת־מקום למקדש לא היה, כנראה, בתי־מגורים, והיישוב הקרוב ביותר, שלו אפשר לייחס את המקדש, הוא תל־מכמיש. תל זה, הנמצא על שפת הים, היה מיושב ברציפות מתקופת הברונזה הקדומה ועד התקופה ההלניסטית. התקופה הפרסית מיוצגת בו יפה על־ידי החרסים הרבים וכן על־ידי חפצים בודדים מתקופה זו, שנמצאו על פני התל. נראים הדברים, שבתקופה הפרסית היתה כאן אחת המושבות המסחריות, שהוקמו על־ידי הפניקים לאורך חופה של ארץ־ישראל. על התפשטות זו מעידים מקורות יווניים (הרודוטוס, פסיבדו־סקילכס), והדבר משתקף יפה בכתובת־הקבורה הפניקית של אשמנעור מלך הצידונים (המאה ה־7 לפסה"נ), שבה נאמר בין השאר: "ועוד נתן לנו אדון המלכים את דאר ויפו ארצות דגן האדירות אשר בשדה שרון". והרי תל־מכמיש נמצא על חוף השרון בין דאר ויפו.

מסתבר, שהפניקים הביאו עמם לכאן את דרכי הפולחן שלהם וכן את הצלמיות מארץ־מוצאם, או מאחת ממושבותיהם בקיפרוס, וחלק הותקן במקום־מושבם החדש. ריבוי הסגנונות של הצלמיות הולם סוחרים בין־לאומיים, שהיו מצויים אצל הרבה תרבויות, והוא אפייני לתרבות הכלאיים של הפניקים. לא ברור לנו משום־מה קבעו את מקום פולחנם בריחוק מן היישוב, ואפשר נתקדש המקום במסורת כמקום־פולחן עתיק־יומין. השרידים מהתקופה הישראלית, שנתגלו מתחת למקדש הפניקי, מחזקים השערה זו. אך אין להסיק מסקנות ודאיות ללא בדיקה נוספת של אותם שרידים.

בסיום סקירתנו ניתן לומר, שלתגליות במכמיש נודעת חשיבות מכמה בחינות: הן מעשירות בהרבה את אוצר הצורות של הצלמיות בארץ־ישראל בתקופה שבה הן מועטות ביותר; הן מרחיבות את ידיעותינו על דרכי הפולחן, שהיו רווחות בארץ; ובמיוחד מהוות הן תרומה נכבדה לדברי הימים של חוף הים בתקופה, שידיעותינו עליה דלות ביותר ושעדיין לא נחקרה כל צרכה מנקודת־ראות ארכיאולוגית.